

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ «ҚОНАҚ» КОНЦЕПТІСІНІҢ
ҚҰРЫЛЫМЫ,

Кемелбекова Айдана

Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем

Тілдері Университеті 3- курс студенті

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы **Тойбаева Назкен**

Түйіндеме

Соңғы жылдары жаһандану әсерінен де дүние жүзі халықтарының арасындағы қарым қатынас, ұлт өкілдері арасындағы байланыстар да арта түсуде. Әр ұлттың түп негізі болып табылатын, мәдениетпен тығыз байланысты концептілер үлкен маңызға ие болуда. Бір ұлттың тілін үйрену үшін мәдениетін, салт-дәстүрін жетік білгеніміз абзал. Тіл, діл, дін, салт-дәстүр, мәдениет, әдебиет деп әрі жалғыстыра беруге болатын ұзын тізбек барын да білеміз. Осыған орай соңғы кездері қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың негізгі категориясы болып табылатын концептті нақты дәйектер негізінде ашуға бағытталған еңбектердің көбейіп келе жатқаны байқалады. Зерттеулерінде ғалымдар тағдыр, өмір, өлім, мұң, бақыт, батырлық, түр-түс, сұлулық, т.б.

концептілердің мазмұнын көрсетіп, оларды жан-жақты қарастырған. Бүгінгі жұмысымызда концептінің құрылымын, яғни, концептінің негізгі қабаттары мен оның құрылымдық типтеріне жалпылама мәлімет бере отырып, қазақ және түрік тіліндегі «қонақ» концептісінің құрылымдық типтерін салыстырдық. Әрине, түбі бір түркі халықтарынан болғандықтан ұқсастықтар баршылық. Алайда, әр ұлттың өзіне, мәдениетіне, түсінігіне және т.б. байланысты өзіне тән ерекшеліктері де жоқ емес.

Кілт сөздер: Концепт, когнитивтік лингвистика, қазақ тіліндегі "қонақ" концептісі, түрік тіліндегі "қонақ" концептісі.

Жалпы, концепт дегеніміз не? Р.М.Фрумкина концептіні мәдени категориялардың әсерінен туған вербалды ұғым ретінде түсінеді [1]. В.Н.Телияның пікірінше, концепт - бұл адамзаттың ақыл-ой жемісі және ондағы идеалды құбылыстар мен болмыстар. Ол тек тілге ғана емес, адам санасына тікелей қатысты" [2]. А.Исламның пікірінше: "Концепт дегеніміз - ұлттық дүниетанымның ықшам да, терең мағыналы дүниетаным құндылықтарын айқындайтын тілде көрініс тапқан күрделі бірлік" [3]. Яғни, ерекше сипатқа ие болған, тілде көрініс тапқан ұғымдар. Концептілер – белгілі мәдениетті, қоғамды онсыз елестету мүмкін болмайтын ең маңызды және күрделі бірліктер. Ол санада танылу деңгейіне қарай бірнеше топқа бөлінеді: метафизикалық (өлім, жан), ұлттық мәдени концепт (ошақ, дастархан, шай), эмоционалды концептілер (қуаныш, қайғы, бақыт). Зерттеуші С.Жапақов айтқандай, «концепт типтері ұжымдық санада инвариант, индивидтік санада вариант түрінде болады» [4], сол арқылы концепт құрылымы кеңейіп, толығып, байып, ұлғайып отырады, себебі әр қолданыста оған сан алуан субъективті эмоционалдық, бағалауыштық, философиялық мән үстемеленіп отырады.

Концептің құрылымына келер болсақ, ол: ядро, негізгі ұғымдық қабат, периферия деген үш қабаттан тұрады.

"Қонақ" концептісі

Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде "қонақ"сөзі былайша көрсетілген екен:

1) Жолаушылап келе жатып, үйге түскен адам, мейман: қонақты аттандырды, қонаққа барды (шақырды)

2) Сый-сияпат көрсету үшін, үйге, елге арнайы шақырылған адам: Ол біздің елге қонаққа келді (Ғ.Мүсірепов).

3) Дәні тары тәрізді, бір жылдық шөптесін өсімдік.

4) Тарының бір түрі, түсі қызыл, дәні уақ түрі: Жеңешем кеше сүт қатқан қонақ көже істеді (Жамб., Жам.). Биыл аздап қонақ ектік (Шымк., Түлк.). [5]

Түрік тілінде болса, қонақ сөзіне мағыналас "misafir" сөзі былайша көрсетілген:

misafir Ar. musʔfir a. (misa:fir)

1) Konuk: Misafirler aslında bu odada ağırlanır ama biz şimdi rıhtıma çıkacağız. A. Kulin.

2) tıp esk. Gözün saydam tabakasında herhangi bir sebeple oluşan beyaz leke. [5]

Яғни, концептің құрылым жағынан ядросы осы концептінің өзі және білдіретін мағынасы болып табылады. Негізгі ұғымдық қабатқа келер болсақ, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, символдарды жатқыза аламыз. Мысалы, қазақ тілінде қонақ сөзімен байланысты

Қонақ аз отырып, көп сынайды.

Қонақ бір күн қонса – құт, екі күн қонса – жұт.

Қонақ қонса, ет пісер, ет піспесе, бет пісер.

Қонақ алдымен қабағына қарайды, содан кейін табағына қарайды.

Қонақ атаңнан да үлкен.

Әйелдің әдептілігі қонақ күтуінде.

Қонақ келсе, құт келер.

Шақырылмаған қонақ ,сыпырылмаған жерге отырады.

Құс жеткен жеріне қонар, қонақ қалаған үйіне қонар.

Қонақ қадірлі болса, қазан тез қайнайды [6] деген сияқты мақал-мәтелдер бар.

Түрік тілінде болса,

Misafirlik üç gündür.

Misafir on kısmetle gelir, birini yer, dokuzunu bırakır.

Köylü, misafir kabul etmeyiz demez, konacak konak yoktur der.

Misafir umduğunu değil bulduğunu yer.

Şaşkın misafir, ev sahibini ağırlar.

Misafirin umduğu ev sahibine iki öğün olur.

Қазақ тілінде «қонақ» концептісін вербалдайтын номинативтердің саны біршама. Бұл номинативтер қонақ түрінің әлеуметтік мәртебесін, басқа адамның өміріндегі орнын, олардың өзін-өзі және өзгелерді бағалауын көрсетеді. Перифирия ретінде, қазақ тілінде : құт, береке, тағам, дәм, шай, нан, дастархан, сыйластық, мереке, жылулық, қонақжайлық, сүйіспеншілік, сарқыт, кәдесый т.б. Түрік тілінде : tabak, tat, masa örtüsü, saygı, tatil, misafirsevenlik, sevgi, hediye, çay, güler yüz, samimiyet v.s.

Концептінің құрылымдық типтері

Фреймде ең жақын ассоциативтік, стереотиптік таңбалар арқылы көрініс табады. Яғни, белгілі бір концептіге жету үшін немесе жүзеге асыру үшін жасалатын іс-әрекет.

Қонақ	шақыру-қонаққа	бару-	Misafire	gitmek-misafir	beklemek-

кәдесый-сарқыт әкелу-әңгімелесу-мереке (тойлау)	hazırlanmak-çay içmek- şarkı söylemek-dans etmek

Сценарий дегеніміз даму мен қозғалыстан тұратын бірнеше оқиғалардың тізбегі, уақыт пен кеңістікте таралатын кезеңдер мен оқиғалар ауысымының көріністері, аса күрделі бөлінбейтін бөлшектер.

Қонақ шақыру- азық-түлік алып, тағамдар дайындау- үйді жинау- қонақтарды күтіп алу- қымыз, шұбат секілді сусындар ұсыну- бешбармақ – шай ішу- әңгімелесу-кәдесый-қонақтарға сарқыт салып беру-қонақтарды шығарып салу.	Misafirleri beklemek- hazırlanmak- yemekler yapmak- temizlik- içecek şeyler vermek- çay- fındık ve antep fıstığı, kuru meyveler usunmak-şarkı söylemek-dans etmek

Концептілік құрылымның типтерінің бірі скрипт қалыптастыратын басты элемент фрейм. Ол қалыптасқан стереотиптік ақпараттар арқылы немесе басқа адамдардың әрекеттерін мұқият есте сақтау арқылы жинақталған ақпараттардан құралады. Скрипт түсіндіруді қажет етеді. Мысал ретінде, сарқытты алсақ болады. Сарқыт – дәстүрлі қазақ қоғамындағы ежелден келе жатқан салттардың бірі, ырым. Тойдан, айт мейрамынан ырымдап кәмпит, құрт сияқты дәмнен алып, үлкен кісілер (негізінен әйелдер) үйдегі балалары мен келіндеріне әкеліп ауыз тигізеді. Сол сияқты үлкен табактан қалған етті де “сарқыт” деп, оны да жастар үлкен кісілердің жолын, абыройын берсін деп ырым қылып жеген. Бұрын "сарқыт қайтады" деп келіндер үлкендердің табағын әдейі күтіп отыратын

болған. Қазақ салтында сарқыттың ырымдық, әрі тәрбиелік дәстүрлік маңызы зор. Әрі халқымызда «Дәметіп қалған емізулі баласы бар жас келіннің омырауы ісіп кетеді» -деген түсінік болған. Ал, ауылдың бір қадірлі адамдары белгілі бір себептермен тойға бара алмай қалса, той иесі атынан ол кісілерге арнайы табақ жасалып, сыбығасы үйіне беріліп жіберетін болған. Бас тарту - кәде, жиын-той, аста, қонақ күткенде сойылған малдың басын қадірлі адамға сыбағалы, кәделі, сыйлы мүше ретінде тарту. Бас мүшесін дүниенің, жаратылыстың, әлемнің бастаушы күші деген ежелгі наным-сенімге байланысты оны жасы үлкен, сыйлы қонаққа немесе мәртебесі жоғары адамға бас тарту байырғы ортада ежелден орныққан.

Анадолыда қонақпен байланысты көптеген наным мен ғұрыптар бар. Мысалы, Анадолы халқы үйіне келген қонаққа «қарындарың аш па?» деп ешқашан сұрамайды. Осы сұрақты қою ұят және құрметсіздік ретінде қабылданады. Қонақтың тамақтанбағанын білу үшін қонақ иесі қолданған әдістер бар. Үйге келген қонаққа тез арада түрік кофесі қайнатып, қасында суымен ұсынады. Егер келген қонақ өзіне ұсынылған суды кофеден бұрын ішсе қарны аш, ал кофені судан бұрын ішсе, онда қарны тоқ деген мағынаға келеді. Османлыда тойлардың басты тәттісі ретінде халуа көптеген себеппен жасалатын болған. Түрік мәдениетінде халуа тіршіліктің көптеген сатысында дастархандарда орнын алған. Туудан өлімге дейін әртүрлі себептермен желінген халуа марқұмның артынан да оның атымен жасалып отырған. Түрік мәдениетінде әртүрлі қайғы және қуанышты оқиға тәттімен бөліседі. Жер жаңғақты немесе жер жаңғақсыз ұн немесе ұнтақ жарма халуа қазір де той асында, өлімнен кейінгі 40-шы күн еске алу асында, киелі кандил түндерінде пісіріліп таратылады. Халуаны тарату қуаныш пен қайғыны бөлісу деген мағынаға келеді. Түріктер қонақ күткенде, аса құрметті қонақ болса қазақтар секілді

дастархан жайып күтіп алады, бірақ түріктерде қонақтар 2-3 сағаттан аса көп отыра бермейді. Дастарханға отырған соң үйдін иесі дастарханға шақырып өзі бастамайынша, тамаққа қол тигізуге болмайды, бұл олардың ойынша құрметсіздікке жатады және үй иесі қонақтың көңілдерін көтеру үшін түрікше ұлттық өлең қойып, би билеу секілді барынша көңілдерін көтереді. Және олардың бір айырмашылығы түріктерде қонақтар жастықта отырады.

Қазақ халқында, арнайы қонақ шақырып той жасағанда келуші кісілер саны оннан аспа-са – бір семіз марка, жиырма болса – тоқтылы қой, отыздан асса – бір құлын не тай сойылған. Ет жеудің алдында қонақтың қолына су құйылады, су қуюшы бала сол қолына леген, оң қолына құман ұстап, оң иығына сүлгі орамал алып, қонақтардың қолына жағалай су құйып шығады. Қонақ тамақ ішіп болған соң, ауыл адамдары ауылдың «алты ауызын» айтып қонақтың көңілін көтереді, сосын қонақ не өлең айтып, домбыра тартуы керек. Мұны «қонақ кәде» дейді. Кештің соңында қонағын аттандырар кезде, отағасы қонағынан «бұйымтай» сұрайды. Қалыптасқан дәстүр бойынша қонақ үй иесінің атын, мылтығы мен итінен басқа кез келген затты сұрауына болады.

Қорытынды

Біз жұмысымызда концепттің құрылымын, яғни, концепттің негізгі қабаттары мен оның құрылымдық типтеріне жалпылама мәлімет бере отырып, қазақ және түрік тіліндегі "қонақ" концептісінің құрылымдық типтерін салғыластырып қарастырдық:

Ядросы "қонақ", екі тілде де ол сөздің мағынасы, қолданылу аясы бірдей.

Негізгі қабаты жайлы сөз қозғасақ, ұқсастықтары: қазақтар да, түріктер де, шақырылған, шақырылмаған қонақ болса да, қашан да жылы шыраймен, ыстық ықыласпен күтіп, оның бар жағдайын жасауға

тырысатынын байқаймыз, олар «қонақпен қатар ырыс-береке, құт келеді» деп сенеді. *Айырмашылықтары:* қазақтар қонақтарын қанша күн болса да, бетін қайтармай күткен. Оған дәлел, жыршы-жыраулар, серілер де бола алады. Оларды апталап, тіптен айлап та үйлерінде қонақ етіп күтетін болған. Ал, түріктерде "қонақ болу - үш күндік" деген мәтел бар. Яғни, келген үйлерінде көп тұрақтамайтын болған. Перифериялары қонақжайлылық, береке, жылулық т. б. яғни, өте ұқсас. Концептің құрылымдық типтері, яғни, фрейм, сценарий, скрипт бойынша: *Ұқсастықтары:* екі халық та, қонақ келерде үйлерін тазалап, неше түрлі дәмді тағамдар әзірлеп, ерекше дайындалады. Бар жағдайын жасап, жылы-жұмсағын беріп, қалауын орындайды. *Ерекшеліктері:* қазақтар барған жеріне құр қол бармайды, кәдесыймен барады. Қонақтарды шығарып саларда, сыбағасын, сарқытын салып береді. Түріктерде аса маңызды күн болмаса, немесе аса қадірлі қонақ болмаса, тек шай немесе кофе, жаңғақ, кептірілген жемістер секілді жеңіл тіскебасарлар ғана беруі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Фрумкина Е. Введение в психолингвистику . –Москва, 2000. - 215 б.
- 2 Телия В.Н. Русская фразеология. – Москва, 1996. - 217 б.
- 3 Ислам А. Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тілдік суреті. Фил.ғыл. док.дис. қолжазбасы. – Алматы, 2004. - 340 б.
- 4 Жапақов С. Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері: Филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2004. -117 б.
- 5 <http://lugat.kz/voc>
- 6 Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы. "Аруна лтд", 2012.